

Die rol en taak van die kerk ten opsigte van begrafnisgebruike

E Oliver

(Universiteit van Suid-Afrika)

ABSTRACT

The role and task of the church regarding funeral rites

The modern trend to keep death at a distance has a negative impact on Christians. It seems as if the Church is following this societal pattern and is incompetent to provide sufficient information and preparation to church members. This can be one of the reasons why people who are confronted by the trauma of death, are not able to cope or find comfort and security in their faith. The historical development of funeral rites, as well as the viewpoint of the different South African sister churches regarding funerals, are responsible for the current gap in ministry to the bereaved. This gap can be filled by redirecting the theological focus of the church, also by providing information, training and guidance to both church members and support groups, and by reforming funeral rites.

1 INLEIDING

Meer as 1500 mense sterf daaglik in Suid-Afrika. 10% van die sterftes is as gevolg van motorongelukke en meer as 8% is as gevolg van geweld (Statistics South Africa 2005:37). Hoewel die hoofoor-sake van dood as tuberkulose, griep en longontsteking aangegee word, kan die gevolgtrekking gemaak word dat die meeste sterftes MIV/VIGS verwant is (vergelyk Allen 2005).

Die getal daaglikse sterftes is relatief klein wanneer in ag geneem word dat daar byna 48 miljoen mense in Suid-Afrika leef (<http://www.statssa.gov.za> midjaar skatting 2007 – 17 Julie 2007). Tegnologiese en mediese ontwikkeling is daarvoor verantwoordelik dat 'n kleiner gedeelte van die bevolking in die westerse samelewing op een dag sterf as in enige gemeenskap, enige tyd in die verlede, maar dit beteken nie dat die dood onbekend geword het nie. Die massa media sorg dat die dood waarneembaar en deel van ons daaglikse bestaan bly (Walter, Littlewood & Pickering 2000:17).

Hoewel die dood meer voorspelbaar en verstaanbaar geword het in 'n objektiewe, abstrakte en intellektuele sin, het dit ook minder natuurlik en persoonlik geword. Industrialisasie, verstedeli-

king, en die ontwikkeling van die mediese wetenskap en die begrafnis bedryf, sowel as 'n gejaagde leefstyl het onder andere bygedra tot die feit dat direkte kontak met die dood feitlik verdwyn het. Dit het tot gevolg dat die dood nie meer as 'n natuurlike deel van die lewe gesien word nie, maar as 'n randverskynsel waarmee persoonlike konfrontasie so ver as moontlik vermy word. Vermyding of ontkenning van die dood, lei daartoe dat dit 'n kragtige, onbekende faktor word wat aanleiding kan gee tot spanning, impulsiewe en emosionele besluite met groot finansiële implikasies asook onverwerkte trauma en emosionele skade. Gebrek aan kennis aangaande verbruikersregte en die gepaardgaande emosionele stres kan aanleiding gee tot uitbuiting.

Walter (2005:366) identifiseer drie belangrike veranderings in die menslike lewe wat met (godsdienstige) rituele gepaard gaan naamlik geboorte, huwelik en dood. By die eerste twee is daar gewoonlik 'n tydperk van voorbereiding en aanpassing wat dit voorafgaan, maar die dood is dikwels onvoorspelbaar en tree in sonder enige waarskuwing. Maar elke ander mylpaal in die lewe, word die dood gevier deur 'n seremonie naamlik die begrafnis (Aries 1981:41). Dit is opmerklik dat die begrafnis die rite is wat die beste oorleef het te midde van die veranderings wat die postmoderne samelewing gebring het. Proporsioneel word baie meer begrafnisse steeds vergesel van godsdienstige rituele as wat die geval is by troues of geboortes (Burgess 1999:59). Dit wil dus lyk asof mense aan die begrafnis bly vashou omdat dit 'n ruimte skep vir die dood in 'n samelewing wat geen tyd meer het vir dood en sterftes nie (Giblin & Hug 2006:16).

Garces-Foley en Holcomb (2006a:208) definieer begrafnisgebruike as die term wat gebruik word vir die begrafnisdiens tesame met die teraardebestelling en die oprigting van 'n gedenkteken. As Christene is ons begrafnisgebruike beide universeel en onderskeidend (Hogue 2006:9). Die dood is deel van die natuurlike lewe van elke mens en die meeste godsdienste het tradisies en gebruike rondom die wegdoen van lyke. Die Christelike geloof se eiesoortige karakter (van liefde en versorging) en unieke boodskap (van ewige lewe en redding) beeld 'n toekoms gerigtheid en hoop uit wat die Christelike geloof van alle ander godsdienste onderskei. Ansgar (2002:68) verwys na die Romeinse Keiser Flavius Claudius Julianus [361-363] wat van mening was dat die Christene se versorging van sterwendes en dooies hulle nie net onderskei het in die heidense

samelewing nie maar dat dit ook gedien het as 'n groot aantrekkingskrag tot die Christelike geloof.

Dit is daarom vreemd en onverstaanbaar dat die drie Afrikaanse Susterskerke vandag so min aandag aan begrafnisgebruik gee. Die Gereformeerde Kerk verklaar amptelik dat die begrafnis 'n suiwer "familie aangeleentheid" is (Acta 1985:423-424, pt. 4.9 – Sinode van die GKSA). Dit is waarskynlik in die lig hiervan dat daar geen verwysings na begrafnisse op die webwerf van hierdie kerk gevind kon word nie. Daar is wel 'n dokument getiteld *Lewensvrae – my laaste oomblik* wat as toerusting geklassifiseer kan word (www.gksa.co.za – 4 Julie 2007). Die Hervormde Kerk het beslis dat die begrafnisdiens, net soos 'n huweliksbevestiging 'n buitengewone of nie-amptelike erediens is (vergelyk Beukes 1989). Die *Diensboek* wat op die webwerf beskikbaar is, bied 2 liturgiese ordes en 3 baie kort begrafnisformules (www.nhk.co.za – 4 Julie 2007). Die NG Kerk se *Vir die erediens* wat op die kerk se webwerf beskikbaar is, lys moontlikhede vir die verloop van die diens en dui aan dat simboliese handeling en 'n huldeblyk deel daarvan kan uitmaak (NGK 2007:143).

Verder lyk dit of die Suid-Afrikaanse kerke huiwerig is om amptelik standpunt in te neem oor sake soos orgaanskenking, verassing, die teenwoordigheid van die kis in die kerk en alternatiewe begrafnisse soos begrafnis ter see of 'groen' begrafnisse. Geen van hierdie sake word aangespreek op die webwerwe van die Afrikaanse Susterskerke nie. In antwoord op 'n elektroniese navraag wat aan die kerke in hierdie verband gerig is, het dr. Fanie Pretorius, skriba van die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika soos volg geantwoord: "Die kerk het nie amptelike standpunte oor enige saak nie. Dit is nie ons gebruik nie" (8 September 2006). Ds Hennie van Wyk van die GKSA het verklaar (19 September 2006) dat orgaanskenking en verassing albei afgekeur word (Acta 1933:117 en 122; vgl. ook Acta 1952:208, pt. 1 en 1952:216, pt. 1 en De Bruyn 1993:157–160). Dr Willie Botha, wat vir 20 jaar in diens van die Algemene Sinode van die NG Kerk was, sê dat "besluite en standpunte van die Algemene Sinode (gewoonlik) geformuleer word wanneer lidmate of gemeentes of ringe of sinodes die versoek rig dat die kerk hom oor 'n bepaalde saak moet uitspreek" (26 September 2006). Die NG Kerk het geen beginsel beswaar teen orgaanskenking (Algemene Sinode 1990 pt 5.7) of verassing nie (Algemene Sinode 1986 pt 6) maar geen amptelike standpunt oor die teenwoordigheid

van die kis in die kerk nie. Volgens die Sentrum vir Kommunikasie in Bellville (18 September 2006), word hierdie saak in die hande van plaaslike kerkrade gelaat.

Die stilswe van die drie Afrikaanse Susterskerke (op amptelike vlak) in hierdie verband kan aanleiding gee tot verwarring en wanpraktyke. Sterwensbegeleiding lê egter op die vlak van die pastoraat en funksioneer daarom in die praktyk onder leiding van plaaslike predikante. Dit is dus nie geregverdig om amptelike afwesigheid of minimalisering sondermeer gelyk te stel aan onbetrokkenheid nie. Tog kan die saak na die gemeentelike situasies deurgetrek word deur die volgende vrae te stel: Wat is die hoofemas waaroor prediking handel? Hoeveel keer word die dood (en ewige lewe) as tema vir prediking gekies en wanneer? Hoeveel geestelike liedere is in die laaste maand in gemeentes gesing wat op die ewige toekoms fokus? In watter mate word gebede (binne en buite die erediens) gerig op die ewigheid?

Moontlik kan 'n uitgebreide inligtingsbrosjyre en opleiding geleenthede vir beide predikante en diensgroepe/omgeegroepe die gaping in pastoraat aanspreek. Daar is beslis 'n behoefte aan inligting, opleiding en toerusting sodat lidmate effektief begelei kan word deur die trauma van dood en begrafnis. Miskien moet daar gedink word aan die ontwikkeling van 'n "teologie oor die dood" (Beisheim 1981:69). Die gebrek aan kennis onder lidmate, beide oor teologiese aspekte rondom die dood sowel as praktiese sake rakende die begrafnis, is kommerwekkend. Deur toerusting en voorbereiding kan uitbuiting voorkom word, geloofsvertroue gebou word en die dood weer as 'n natuurlike deel van die lewe hanteer word. Net soos daar vir die ander oorgang stadiums in die mens se lewe intensiewe voorbereidings getref word, behoort dit ook ten opsigte van die dood te geld.

Die begrafnis bied verder 'n unieke geleentheid tot vernuwing. Dit is die ideale plek om weg te beweeg van die verbale predikant en die passiewe gemeente na 'n sinvolle (ere)diens en viering van die Paas gebeure (Johnson 2006:44). Hopelik sal die praktiese uitlewing van Christelike geloofswaardes die kerk kan terugbring by die situasie wat in die vierde eeu gegeld het, naamlik dat selfs ongelowiges daardeur na redding getrek word.

In hierdie artikel word eerstens gefokus op die historiese ontwikkeling van begrafnisgebruike en die mens se siening oor die

dood. Die neiging om die dood tot 'n randverskynsel te minimaliseer en ander hedendaagse sienings oor begrafnisgebruike word daarna uitgelig, waarna die rol en taak wat die kerk ten opsigte van begrafnisgebruike bespreek word.

2 HISTORIESE OORSIG

Giblin en Hug (2006:13) identifiseer ses soorte verlies wat deel uitmaak van die menslike bestaan. Die dood, wat 'n emosionele skokgolf tot gevolg het, is een van hierdie soorte verlies terwyl rou en smart die natuurlike menslike reaksie daarop is (Mitchell en Anderson 1983:21). Wanneer iemand sterf, is die liggaam steeds 'n geliefde persoon is met wie daar 'n emosionele band bestaan. Eers met verloop van tyd word die liggaam 'n lyk (Ansgar 2002:49). Tydens die begrafnis word daar dan van die geliefde afskeid geneem. Begrafnisgebruike is tot 'n mate die uiting van rou en hantering van die verlies. Die vorm wat begrafnisgebruike aanneem in die afskeidsproses word bepaal deur die sosiale gebruike en kultuur waarbinne die mense hulle bevind (Lofland 1985:173). Gewoonlik gaan die begrafnis met godsdienstige rituele gepaard. Teenoor die meeste godsdienste wat die dood as 'n bonatuurlike aanval of aksie deur die godheid sien (Bardis 1981:2), glo Christene dat die dood deel van die natuurlike lewensproses is en lê die Christelike begrafnisgebruike se wortels in die Joodse kultuur (vergelyk Joh 19:40).

Judaïsme is 'n verbale godsdiens waarin emosies duidelik tot uiting kom. Die Ou Testament berig dat begrafnisse luidrugtige gebeurtenisse was met roubeklag, rouklere, vas en huil as deel van die seremonie wat die wegbêre van die lyk in die familiegraf vergesel het (vergelyk Gen 50). Talle van die Psalms dien as bewyse van die Joodse uitlewing van pyn, rou en verlies. Die lyk is met waardigheid en respek hanteer omdat dit as goddelike eiendom en 'n gawe beskou is (Golbert 2006:55).

In die Nuwe Testamentiese tyd is die lyk in materiaal toegedraai en so gou as moontlik in 'n grot begrawe (Bardis 1981:46). Die tema van Christelike begrafnisse in die eerste eeue was hoop en opstanding (Johnson 2006:37). Vanuit die Christelike geloofsperspektief is die dood gesien as die begin van die persoon se nuwe lewe by God (Van Tongeren 2004:118).

Teen die tyd van die kerkvaders was die begrafnisgebruike gevestig: die diens het begin met woorde van lof oor die dooie, dan

volg woorde wat die hartseer en verlies oor die gestorwene uitbeeld en die diens word afgesluit met 'n poging om die smart te verlig met woorde van troos (Johnson 2006:38). Tot in die vierde eeu is begrafnisse feestelik gevier met wit klere, lofsange en brandende fakkels. Die begrafnis is as 'n gemeentelike aangeleentheid gesien (NGK 2007:142). Versierde sarkofage het ook in gebruik gekom (Bardis 1981:47). Algaande het gebed ook voorbidding vir gestorwenes begin insluit. Die nagmaal is aan die begrafnis verbind en dit het in die Roomse dodemis ontwikkel. Teen die sewende eeu word die begrafnis mis gesien as gebede vir die gestorwene (Johnson 2006:38).

Gedurende die Middeleeue het die klem al hoe meer begin val op die oordeel waaraan die afgestorwene onderwerp word met die gevolg dat die dood 'n bron van vrees geword het wat begrafnisgebruike gedomineer het tot diep in die twintigste eeu in Europa (Van Tongeren 2004:119). Swart kerse en klere, saam met die lui van die kerkklokke en die volgende vyf elemente word gebruiklik (Bardis 1981:47):

- 'n Optog van roubeklaers en ampsdraers dra die kis na die kerk terwyl psalms gesing word en wierook gebrand word.
- Die kis word in die kerk geplaas en met 'n swart kleed bedek. Dan volg die diens van die dood met die aanhoudende herhaling van frases deur die deelnemers.
- Die requiem mis.
- Absolusie aan die afgestorwene, met parfuim, wierook en heilige water vir die kis.
- Teraardebestelling met gepaardgaande gebede in heilige/geseënde grond.

Hierdie struktuur is eers by die Tweede Vatikaanse Konsilie [1962-1965] verander toe daar besluit is om die swart klere met wit klere te vervang en daar ook gebede van blydschap en hoop in die seremonie ingevoer is.

Die Hervormers het die begrafnis as 'n familie aangeleentheid gesien en in skerp reaksie op die Roomse gebruike heeltemal van die rituele afgesien (NGK 2007:142). Martin Luther het verklaar dat ons doop nie voltooi is voordat ons sterf nie. Die dood is die sterf aan onself en die begin van ons nuwe lewe saam met Christus (Pfatteicher 1993:187).

Onder die Hervormers was daar eenstemmigheid dat die begrafnis seremonie bedoel is vir die lewendes en nie vir die gestorwene nie, wat tot gevolg gehad het dat selfs die naam van die oorledene nie genoem is nie en die diens 'n leerstellige kleur gekry het (Johnson 2006:39). Calvin verbied die gebruik om vir die dooie te bid en beskou dit as futiele afgodediens (Lucke, Gilbert, Barrett 2006:130). Tog is die unieke lewe van die oorledene later erken en word dit as 'n kort agtervoegsel by die leerstellige diens ingewerk. Teen die 17de eeu word die begrafnis meer persoonlik en die fokus skuif van teologies-leerstellig na evangelies (Johnson 2006:40).

Teen die tyd van die Amerikaanse protestantisme was daar drie soorte begrafnisse. Die eerste soort het die oorledene se deugde geloof en geprys, die tweede was 'n leerstellige lesing oor die hoop wat die christelike geloof inhou en die derde opsie was 'n bekeringsdiens (Johnson 2006:40). Hierdie verskillende soorte begrafnisdienste word vandag nog oral by Protestantse begrafnisse gehoor (Johnson 2006:41).

Die kerklike betrokkenheid het al hoe minder geword en teen die einde van die 19de eeu was die begrafnis 'n familie aangeleentheid wat in die huis en uit die huis hanteer is. Gedurende die vroeë jare van die twintigste eeu, reg deur die Westerse wêreld en voor die Eerste Wêreldoorlog, het die dood van 'n persoon die sosiale werking van 'n groep so beïnvloed dat dit uiteindelik die hele gemeenskap kon raak (Aries 2000:10). Die lui van die kerkklok het die hele gemeenskap ingelig en die dood was 'n openbare gebeurtenis.

Na die Tweede Wêreldoorlog het hierdie prentjie drasties verander. Binne die bestek van een geslag se leeftyd het 'n totale ommekeer in die gebruike en waardes rondom begrafnisse plaasgevind. Die fokus is heeltemal op die lewe hier en nou gerig en die dood en hiernamaals het na die rand van die samelewing uitgeskuif (Van Tongeren 2004:119). Hierdie neiging het al hoe sterker geword totdat ons die situasie kry waar die dood feitlik weggesteek (geen openbare vertoon van rou en roumart nie) of verswyg word (geen openbare of kerklike gesprekvoering daaroor nie). Wat die wegdoen van die lyk betref, het die Amerikaners en Engelse elk 'n eie manier gekies wat die afstand tussen lewe en dood steeds groter maak. Davies (1996:60) meen dat die Amerikaners die realiteit van die dood ontken deur balseming en die Engelse dit

vermy deur verassing. Hierdie gebruike beïnvloed ook Suid-Afrikaners as gevolg van die blootstelling aan massa media.

Afrikaners het tradisioneel, in ooreenstemming met hulle Christelike (Calvinistiese) geloof, dit 'n saak van erns gemaak om na sterwendes en dooies om te sien en die naasbestaendes te versorg. Ou Kaapse gebruike in verband met dood en begrafnis, sowel as die Afrikaanse begrafnispraktyke van die 19de en die 20ste eeu word in *Boerewysheid* beskryf (Grobbelaar 1977:160-181;213-224). Pretorius (1998:188-207) se artikel oor dood en begrafnis in die negentiende eeu is die mees onlangse navorsing wat ek in hierdie verband kon opspoor.

Die laaste helfte van die twintigste eeu het radikale veranderinge in Afrikaner begrafnisgebruike gebring. Die begrafnisondernemer het 'n al hoe groter rol begin speel terwyl die betrokkenheid van die gesin en familie het al hoe minder geword het. Die kostes van begrafnisse word al hoër en die keuses steeds meer en moeiliker.

Rey von Rönge, die sekretaris van die *National Funeral directors Association* (NFDA) is van mening dat daar 'n besliste ontwikkeling plaasvind in die Afrikaanse gemeenskap ten opsigte van verassings. Hy sê dat daar in 1994 net 7% verassings in die Afrikaanssprekende gemeenskap gedoen is. Tans staan hierdie syfer op 39% (12 Julie 2006).

Nog 'n neiging onder stedelike Afrikaanssprekendes is om die teraardebestelling voor die kerkdiens te hou. Leon du Plessis van AVBOB gee die volgende redes hiervoor aan (28 Julie 2006):

- In sommige gevalle is dit 'n persoonlike keuse.
- Dit word aanbeveel deur predikante omdat die moeilikste deel van die begrafnis dan agter die rug is en die mense tydens die kerkdiens kan fokus op die begin van die helingsproses.
- Die verkeersituasie, veral in die groter metropolitaanse gebiede waar hulp van die verkeersdepartemente ontbreek, maak die begrafnisstoet ongewens.

Daar is ook ander neigings wat al hoe gewilder word soos die maandelikse rouSMARTdienste in gemeentes soos NG Moreletapark waar mense wat oor die dood van 'n geliefde treur, ondersteun en bemoedig word. Van Tongeren (2004:122,123) wys daarop dat die deelname van familie en vriende aan die begrafnisdiens toeneem en

dat daar dikwels spesifieke musiek, nie altyd gewyde musiek nie, aangevra word.

Dit is opmerklik dat sekere gebruike die toets van die tyd deurstaan het, terwyl ander geen vastrapplek in die moderne begrafnis praktyk kon kry nie. Een van die gebruike wat veral in stedelike gebiede verdwyn het is die gebruik om die name van gestorwenes tydens die eredienste wat op Oujaarsaand gehou word, voor te lees. Die tradisie oor die dra van rouklere vir 'n vasgestelde tyd na die afsterwe van 'n geliefde word oor die algemeen ook nie meer streng nagevolg nie. Ou begrafnisbriewe meld gewoonlik name van draers by die kerk sowel as die graf wat daarop dui dat die kis vroeër jare gewoonlik in die kerk of voorportaal van die kerk was tydens die diens.

Gebruike wat vandag steeds deel van Afrikaanse begrafnisse uitmaak is die volgende:

- Die begrafnisbrief. Hoewel die voorkoms en funksie hiervan verander het vanaf 'n kennisgewing van afsterwe na 'n gedenkblad en program vorm dit steeds 'n belangrike deel van die Afrikaanse begrafnisdiens.
- Grond of blomblare word op die kis gestrooi as laaste afskeid voordat die graf toegegooi word (vergelyk Spoelstra 1922:28).
- Gewoonlik word die graf gedeeltelik of heeltemal toegegooi deur die begrafnisgangers en nie deur die munisipale grafgrawers nie.
- Die gebruik om 'n rouband om die arm te dra herleef veral tydens sportbyeenkomste wanneer die dood van 'n sportlegende of administrateur deur die spelers gedenk word.
- Een van die belangrikste kenmerke tydens die begrafnisdiens en die teraardebestelling bly steeds die gesproke woord (vergelyk ook Ansgar 2002:62).

Garces-Foley en Holcomb (2006a:207,208) meen dat die begrafnis een van die tradisies is wat faal in die era van sekularisasie en radikale individualisme. In Europa en die VSA, waar kerklike begrafnisse nie meer die enigste of gewildste opsies is nie, geniet die begrafnisdiens die aandag van kerkleiers (vergelyk Ansgar 2002; Burgess 1999; Low 2001). Die toenemende kommersialisasie en die ontoereikendheid van geykte liturgiese ordes is die hoofpunte onder bespreking. Die klem lê reeds vir die laaste 50 jaar rondom die

ontwyking, ontkenning en vermyding van die dood asook die geweldige kostes wat met begrafnis gepaard gaan. Dit lyk asof hierdie aspekte ook in Suid-Afrika posvat met 'n skerp toename in verassings (wat 'n simptoom is van beide vermyding en ekonomiese druk). Die “global village” effek wat deur die massa media geskep is, veroorsaak dat Suid-Afrika tot 'n groot mate blootgestel word aan die neigings wat van oorsee (veral die VSA) na ons oorwaai. Dit is ook waar van begrafnisgebruike wat deur middel van die televisie in ons huise ingedra word.

Hierdie historiese oorsig bied 'n blik op enkele aspekte van die ingewikkelde agtergrond wat as basis dien vir die huidige mengelmoes van begrafnisgebruike. Die verrassende snelheid waarmee die veranderings plaasgevind het sedert die tweede helfte van die twintigste eeu, vra dat daar vanuit teologiese perspektief lig hierop gewerp word en leiding, beide aan ampsdraers en lidmate, gegee word.

3 DIE DOOD AS RANDVERSKYNSEL IN DIE MODERNE SAMELEWING

Die hedendaagse leefstyl is van so 'n aard dat die geleentheid om as individu die natuurlike dood van 'n vriend of familielid as ooggetuie te ervaar, al hoe kleiner word (Nel 2002:2). McIlwain (2005:49) stem saam met Vicki Goldberg (1998) dat daar 'n verband is tussen die afname in sigbaarheid van dood en die werklike ondervinding daarvan aan die een kant en 'n toename in media uitbeeldings daarvan aan die ander kant. Die afname in werklike kontak en belewenis of direkte konfrontasie met die dood beteken dus nie dat mense nie meer met die dood te doen het in hulle daaglikse bestaan nie, omdat die dood in die huise ingedra word deur media in gedrukte (koerante) en elektroniese (televisie en elektroniese speletjies) formaat. Hierdie kontak met die dood is egter nie konkreet en direk nie, maar abstrak.

In lyn met die wêreldwye neiging om die dood te minimaliseer, het die dood ook in Suid-Afrika na die rand van die samelewing se werklikheidservaring verskuif. Tot en met die eerste helfte van die twintigste eeu is dood en begrafnis as 'n gesin en familie aangeleentheid beskou (Spoelstra 1922:25). Voorsorg vir sterftes is gemaak deurdat daar kiste en kisklere gereed gehou is (Spoelstra 1922:24). Verstedeliking en die begrafnisondernemersbedryf het radikale veranderings in die tradisionele stelsel tot gevolg gehad.

Direkte kontak van die gesin en familie met die stoflike oorskot en die voorbereidings daarvan vir die teraardebestelling het al hoe minder geword.

Redes waarom die dood en begrafnisse na die rand van die samelewing geskuif is, word ondermeer soos volg aangegee:

- Daar het 'n veranderde houding teenoor die dood ingetree vanweë die langer lewensverwagting van die mens (Van Tongeren 2004:131). Dit het veroorsaak dat die fokus op die ewige lewe vervang is deur 'n fokus op die lewe duskant die graf.
- Die drie geslag-huishouding waar die uitgebreide familie almal onder een dak bly, het verdwyn (Van Tongeren 2004:132).
- Tuis sterftes het afgeneem. Hoewel die amptelike statistiek toon dat 35% van sterftes in Suid-Afrika tuis plaasvind (Statistics South Africa. 2005:27), dui hierdie syfer waarskynlik nie in die eerste plek op die Afrikaner en stedelike bevolking nie.
- Die lyk word nie langer deur die gesin en familie hanteer nie maar deur die professionele span wat onder meer bestaan uit mediese personeel en begrafnisondernemers (Nel 2002:1; Walter, Littlewood & Pickering 2000:15).
- Die begrafnis self het ontwikkel van 'n openbare seremonie waaraan die breë (geloofs)gemeenskap deel het, na 'n privaat seremonie (Van Tongeren 2004:130).
- Beide die sterfproses en die rouproses vind in groter isolasie plaas, buite die sosiale omgewing en dit het tot gevolg dat direkte kontak met die dood afneem (Van Tongeren 2004:132).
- Die afstand tussen lewe en dood is vergroot deur die tegnologiese en professionele betrokkenheid van die begrafnisondernemer wat volgens vasgestelde prosedures optree, en die gestorwene so gou as moontlik na die lykhuis of bergingsfasiliteit neem (Ansgar 2002:63).
- Die kostes van begrafnisse word steeds hoër. Dit laat mense wegstroom van die idee om oor die moontlikheid van die dood te praat en die blote gedagte aan die finansiële implikasies wat die dood inhou boesem vrees in.

- Begraafplase is nie kerkhowe (begraafplase op kerkgrond) nie en word nie deur kerke beheer of bestuur nie. Dit impliseer dat die kerk letterlik sowel as figuurlik verwyderd staan van die werklikheid (soos grafte) van die dood. Saam met verstedeliking is ook weggedoen met die tradisionele plaas begraafplaas omdat mense nie meer so baie grond besit nie.
- ‘n Kleiner gedeelte van die bevolking in die weste gaan in een dag dood as in enige gemeenskap, enige tyd in die verlede, maar deur die toedoen van die massa media is dood nou uiters waarneembaar (Walter, Littlewood, Pickering 2000:17). Dit het tot gevolg dat mense afgestomp raak en tot die werklikheid van die dood terug geskok word wanneer iemand naby aan hulle te sterwe kom.

Miskien is een van die heel grootste oorsake van die uitsluiting van die dood uit die daaglikse lewe van gelowiges juis die feit dat die kerk se amptelike stem daaroor stil is. Hierdie stilswye gee dikwels aan die begrafnisbedryf ’n kans om op gelowiges se onkunde en smart te teer. Die feit dat pyn en hartseer gekommersialiseer word, behoort druk op die kerk te plaas om sake in perspektief te stel. Tog lyk dit asof die kerk in Suid-Afrika sukkel om ‘n volwaardige plek en standpunt in te neem.

Histories gesien was die kerk vir ‘n groot deel van die Suid-Afrikaanse geskiedenis weens afstand onbereikbaar en onbetrokke (Oliver 2005:143). Dit het tot gevolg gehad dat die gesin en familie die krisis van die dood en begrafnisse self moes hanteer. Later het die begrafnisbedryf beheer oor die situasie geneem en die kerk het geen poging aangewend om meer intensief betrokke te raak nie. Die kerk se passiewe aanvaarding van die opvatting dat die begrafnis ‘n familie aangeleentheid is, het haarself ‘n geleentheid tot daadwerklike deelname en inspraak ontnem. Die wanpraktyke wat as gevolg van die “global village” neiging op die gebied van begrafnisgebruike besig is om ook in die Suid-Afrikaanse samelewing ‘n vastrapplek te soek, kan nie met so ‘n houding en stilswye teëgewerk word nie.

Dit lyk asof die hedendaagse samelewing gekies het vir die opsie om van die dood gedistansieer te word deur dit so ver as moontlik te vermy of dit te ontken (Giblin & Hug 2006:11). Die opsie om die dood as ‘n normale deel van die lewe te sien en te hanteer en met geloofsvertroue tegemoet te gaan, soos dit tradisioneel in die Afrikaner geskiedenis gedoen is, het reeds feitlik

heeltemal verdwyn. Hierdie opsie moet deur die Christelike kerke gekies word en aktief verkondig en bevorder word.

4 MENINGS OOR BEGRAFNISGEBRUIKE EN DIE ROL VAN DIE KERK

Fulton (1995:185) is van mening dat die tradisionele begrafnis dien as:

- Die seremonie wat die dood erken
- 'n Godsdienstige rite
- 'n Geleentheid om mense te vertroos en die sosiale groep te bind
- 'n Gedenkdiens
- 'n Rite waar van die lyk ontslae geraak word.

Oor die rol en taak van die kerk wanneer dit by begrafnisgebruike kom, is daar net soveel uitsprake en menings as wat daar menings gevra word. Hogue (2006:3) sê dat die gebeure en gebruike tydens begrafnisse mens soms laat wonder oor wie die diens nou eintlik dien: die afgestorwene, die familie en vriende van die afgestorwene, die kerkgemeenskap, die samelewing of God? Low (2001:16) meen mense woon 'n begrafnisdiens by om daar gelei te word in aanbidding, rou, danksegging, gebed en bowenal om herinner te word aan die boodskap van hoop – vir hulle en vir die gestorwene. As hierdie dinge tydens die diens ervaar en beleef word, is selfs die ongelowiges dankbaar en vertroos maar wanneer hierdie elemente ontbreek, voel die begrafnisgangers verkul en of die kerk hulle in die steek gelaat het. Hy waarsku dat waar 'n begrafnisdiens nie hierdie basiese diens lewer nie, dit maklik verander in die sentimentele genre van die gedenkdiens (*memorial service*) wat ten alle koste vermy behoort te word. So 'n diens word 'n godsdienstlose sone waar die plek van geloof (die kerkgebou) gebruik word om 'n mens (die gestorwe) te vereer. Hier word die begrafnis van Prinses Diana as 'n voorbeeld voorgehou (Low 2001:17; Worsley 1999:208). Hierdie en ander mistastings vind plaas omdat daar te min leiding aan die saak van begrafnisse en die kerklike begeleiding van bedroefdes gegee word.

Die siening dat verlies nie eintlik Christene se aandag en tyd waardig is nie, is volgens Mitchell en Anderson (1983:51) 'n Stoïsynse idee wat een van die kragtigste anti-Christelike persepsies

in die samelewing is. Hierdie siening word deur die Protestantse tradisie onderstreep: Daar word van gelowiges verwag om altyd matigheid voor oë te hou, ook wanneer daar gerou word (Mitchell & Anderson 1983:100). Teenoor hierdie siening oor verlies en dood, plaas die bergrede rou en smart in die sentrum van die Christelike geloofslewe en dissipelskap (Mitchell & Anderson 1983:166). Die Ou Testament, en dan veral die Psalms, demonstreer die rouheid en eerlikheid waarmee gelowiges hulle tot God rig in tye van nood en verlies wat Christelike gebed dikwels juis vermy. Gelowiges is dikwels nie eers bewus van hierdie (en ander soortgelyke) teenstrydighede in ons leefwêreld en denke nie. Dit is die taak van die kerk om lidmate in te lig hieroor en die regte perspektief te verkondig en uit te leef, selfs al sou dit in stryd wees met die huidige wêreldbeskouing.

Nog 'n aspek van die wêreldbeskouing wat die rol en taak van die kerk ten opsigte van begrafnisgebruike kortwiek, is die feit dat gelowiges dikwels vasgevang is in 'n verkeerde waardesisteem. Lynch (2003:21) wys daarop dat ons nie 'n pragtige diamant aansien vir 'n goeie huwelikeremonie nie, maar dat mense hulle intimideer om 'n duur kis met 'n waardige begrafnis te assosieer. In 'n samelewing waar kits bevrediging van behoeftes, modegiere en lywige dagboeke die pas aangee (Lucke, Gilbert & Barrett 2006:136), bied hierdie skeefgetrekte waardesisteem 'n uitdaging wat die kerk en die geloofsgemeenskap effektief moet aanspreek.

Die samelewing verwag verder van mense om smart vinnig te verwerk en is oor die algemeen ongeduldig en ongevoelig teenoor pyn en lyding. Die begrafnis voorsien teenoor hierdie houding 'n struktuur waarbinne die rouproses gefasiliteer word en 'n gevoel van geborgenheid geskep word (Giblin & Hug 2006:16). Johnson (2006:45) waarsku teen die neiging om die dooie direk na die hemel te verplaas en daardeur die verbreking van verhoudings en bande te ontken en die bedroefdes te lei na vermyding of ontkenning. Lynch (2003:22) wys tereg daarop dat geloof nie daar is om verby of om die dood te kom nie maar daardeur. Dit is die kerk se taak om leiding en perspektief te gee in tye van emosionele onstabieleit.

Polter (2000:37) is van mening dat dit 'n eiesoortige taak van die kerk is om mense in te lig aangaande verbruikersregte en om hulle by te staan met die praktiese sy van begrafnisse. Dit wil voorkom asof die kerk alte gemaklik die lyk, die praktiese en

administratiewe reëlings in die hande van die begrafnisondernemer laat en daardeur sy verantwoordelikheid teenoor die bedroefdes in hierdie opsig nie nakom nie. Dit lyk asof die kerk óf nie genoegsaam bekommerd is oor die feit dat oorlewendes in skok begeleiding nodig het nie óf nie weet hoe om hierdie bystand te lewer nie.

Dit is nie net die begrafnisondernemingsbedryf wat onsekerheid oor sy rol en taak by die kerk veroorsaak nie. Die invloed van ander professies moet nie onderskat word nie. Die mediese wetenskap het so gespesialiseerd geraak dat die sterwensproses en dood sy menslike dimensie kan verloor (Beisheim 1981:60). Op akademiese gebied, word tanatologie (die wetenskap wat die dood bestudeer – Bardis 1981:1) wyd gedebatteer en ondersoek in die filosofie, teologie, sosiologie, psigologie, ekonomie, biologie en regsgeleerdheid (Bardis 1981:77; Nel 2002:1). Churchill (2003:346) is van mening dat dinge soos post-industrialisasie, verstedeliking en mobiliteit die volgehoue belangstelling in tanatologie stimuleer. Die doel van hierdie wetenskap is om menslike dood beter te verstaan en daardeur die sterwendes en naasbestaendes te dien tydens die ‘ekstreme emosionele krisis’ (Giblin & Hug 2006:18). Tog lyk dit in die Suid-Afrikaanse konteks, asof die teologie nie soveel aandag aan die saak gee as wat nodig is nie.

Die sosioloog Tony Walter (1996:193) se identifikasie van drie soorte dood (begravnisse), gee ‘n indeling wat ook in Suid-Afrika bruikbaar is wanneer daar vanuit ‘n teologiese hoek na begravnisse gebruik gemaak word. Die tradisionele dood stem ooreen met Aries (1981) se ‘*tame*’ dood. Hier word die optrede en gebruik bepaal deur godsdienstige leiers en die gemeenskap (Graces-Foley, Holcomb 2006:207). Die moderne belewenis van dood stem ooreen met Aries se ‘*hidden*’ of ‘*forbidden*’ dood. Mediese personeel en begrafnisondernemers speel hier die hoofrolle (Graces-Foley & Holcomb 2006:207). Die derde soort dood word as postmodernisties geïdentifiseer (Walter 1996:194). Professionele prosedures en privaat belewenisse word nie meer uitmekaar gehou nie en dikwels word elemente van al drie die groepe hier saamgeweef. Mense verkies om bekende tradisies en rituele te verpersoonlik eerder as om nuwes te ontwikkel. So sal die postmoderne begrafnis ‘n simboliese handeling insluit waar blomme op die kis geplaas word of ‘n kers aangesteek word terwyl die Skriflesing steeds die tradisionele Psalm 23 bly en bekende begrafnisliedere (soos ‘*Amazing grace*’) gesing word (Graces-Foley & Holcomb 2006: 219).

‘n Verdere ontwikkeling van die postmoderne tyd is die oprigting van spontane gedenkplekke. Grider (2006:252) meen dat die gebruik ontstaan het in 1977 toe Elvis Presley dood is. Nog voorbeelde hiervan was in 1989 by die Hillsborough sokkerramp en die dood van Prinses Diana in 1997. Suid-Afrika het hierdie gebruike gesien danksy televisie uitsendings en na die 9/11 gebeure in New York is blomme, kranse en ander items by die Amerikaanse ambassade se hekke neergelê. Vandag word spontane gedenkplekke oral langs paaie en ander plekke waar mense gesterf het, gesien. Wanneer daar van kerklike kant oor begrafnisgebruike besin word, sal hierdie veranderings wat ingetree het ten opsigte van dood (en begrafnisgebruike) in ag geneem moet word en daarop gereflekteer moet word.

Laastens die siening van die NG Kerk: Die begrafnis-, rou- en verassingsdienste

bied geleentheid om ...[oor] die sin van die lewe in die lig van God se liefde te besin. Hierdie geleentheid moet so aangebied word dat die troos van die Here deur sy Gees en die ondersteuning van die gemeentelede sigbaar word. Hoewel menseverering vermy behoort te word moet die diens steeds ‘n persoonlike karakter dra waar die lewe van die oorledene met dankbaarheid in herinnering geroep word (NGK 2007:142).

In die lig van bogenoemde sienings en menings oor begrafnisgebruike en die rol van die kerk, is dit duidelik dat hierdie amptelike stelling uitgebrei en toegelig moet word. Johnson (2006:46) gee ‘n meer konkrete voorstel van wat die begrafnisdiens behoort te bevat:

- 1) Die vrae, emosies en bekommernisse van die bedroefdes moet openbaar gemaak word en dit moet in gebed tot die Here gerig word.
- 2) Verskaf geleentheid vir hartseer en roumart en woede om tot uiting te kom deur die finaliteit van die dood en die verwydering wat dit bring eerlik en direk aan te spreek.
- 3) Tydens die diens word die reddende genade van Jesus vir alle gelowiges en die hoop ook vir die afgestorwene wat op sy naam geroep is tot nuwe lewe in Christus, verkondig.

Al drie hierdie aspekte sal in die praktyk nie ewe veel gewig dra nie, omdat die omstandighede rondom die dood en die lewe van die individu wat begrawe word, hier bepalende faktore is. Verder stel

Johnson (2006:46) voor dat 'n kort lewenskets van die oorledene gegee word.

Te midde van die verskeidenheid menings is dit nodig dat die rol en taak van die kerk ten opsigte van begrafnisgebruike duideliker omlyn word.

5 ROL EN TAAK VAN DIE KERK

Die verskeidenheid en teenstrydige menings sowel as die botsende belange van die verskillende professies wat by begrafnisgebruike betrokke is, maak dit dringend noodsaaklik dat die kerke in Suid-Afrika meer doen en sê oor hierdie sake as wat tans die geval is. Gelowiges is verward, oningelig en word dikwels uitgebuit of verwaarloos in hulle grootste uur van nood omdat die kerk nie sy rol en taak duidelik verstaan, uitspel en toepas nie.

Eerstens kan en behoort die kerk 'n belangrike rol te speel in die praktiese reëlings rondom begrafnisse. Gebede en kos bring welkome verligting maar dit is nie al wat die kerk moet bied nie. Die kerk moet dit oorweeg om die proses rondom sterwensbegeleiding uit te brei om in die behoeftes van gelowiges te voorsien. Opgeleide en ingeligte diensgroepe/omgegroepe kan oneindig baie beteken vir bedroefdes. Sake soos verbruikersregte en orgaanskenking, onderhandelings met begrafnisondernemers, die groot aantal keuses wat onder groot spanning en druk uitgeoefen moet word, die beplanning rondom al die aspekte van die begrafnis en ander sake (soos die versorging van kinders en die afhandeling van die boedel) kan alles deur opgeleide en bekwame gelowiges in samewerking met die naasbestaandes hanteer word.

In die geval van ander godsdienstige rites (soos die huwelik en geboorte/doop) is daar gewoonlik 'n redelike tyd van voorbereiding. Die feit dat die dood dikwels onverwags toeslaan, behoort gelowiges nie onkant te betrap nie. Voorbereiding vir die dood en begrafnisse is 'n baie belangrike taak wat in elke gemeente aangespreek moet word. Die hulp van kundiges (soos onder andere prokureurs, begrafnisondernemers, dokters, beraders) moet gebruik word om plaaslik opleiding en toerusting te verskaf aan diensgroepe/ omgegroepe en gemeentelede.

'n Inligtingsbrosjyre wat noodsaaklike inligting bevat soos stap vir stap advies en riglyne oor wat om te doen in geval van 'n sterfte en begrafnisgebruike is uiters noodsaaklik. Hierdie brosjyre behoort

‘n amptelike publikasie van die kerk(e) te wees. Hierin moet die kerk(e) se standpunte oor sake soos orgaanskenking, verassing en alternatiewe vir begrafnisse, asook praktiese sake soos die teenwoordigheid van die kis in die kerk aangegee word. Dit spreek vanself dat alle rolspelers, maar veral begrafnisondernemers se samewerking uiters belangrik sal wees vir die suksesvolle samestelling van so ‘n inligtingstuk. Lyste wat goedere, dienste en keuses uitlig, en ‘n onderneming om gedetailleerde state ten opsigte van alle kostes te verskaf, moet beding word. Inligting aangaande sake soos regsaspekte ten opsigte van die balsem en vervoer van lyke en ander dergelike sake moet ook hierin vervat word ten einde ‘n volledige perspektief te bied.

Tydens begrafnisse kan mense die Christelike geloof ontdek of herontdek, en dan is opvolgwerk uiters noodsaaklik (Burgess 1999:63). Ongelukkig is dit ook ‘n feit dat die moderne kerk nie goed daarin slaag om die evangelie aan diegene wat hulleself op die markplein (eerder as die kerkplein) bevind, te bring nie (Low 2001:14). Ook op hierdie gebied is opleiding en toerusting vir predikante, kerklike amptenare en diensgroepe dus noodsaaklik.

Tweedens bied die begrafnis ‘n ideale geleentheid om vernuwing deur te voer. Die feit dat dit nie as ‘n amptelike erediens beskou word nie, laat ruimte vir vernuwing en groei hoewel daar sorgvuldig teen modegiere en wanpraktyke gewaak moet word. Die hedendaagse gebruik in stedelike gebiede om die teraardebestelling voor die kerkdienste te hou, is na my mening ‘n stap in die regte rigting. Die boodskap van troos en hoop wat tydens die diens tot die bedroefdes spreek begin die genesingsproses van die bloedrouwonde wat die oop graf laat. Maar dit is slegs die eerste tree op die pad van vernuwende denke en begeleiding.

Die Protestantse tradisie wat bepaal dat die pastor die begrafnis verbaal lei en die gemeente (begrafnisgangers) passief is vir die grootste deel van die diens en selfs daarbuite moet verander. Die begrafnis bied ‘n unieke geleentheid om deelname deur die gemeente aan te moedig in talle aspekte van die rite soos byvoorbeeld die simboliese handeling en huldeblyk (NGK 2007:143). Miskien is die beginpunt wat kan lei tot vernuwing in die erediens te vinde in die vernuwing, groei en ontwikkeling van nuwe gebruike en tradisies rondom die begrafnis.

In die derde plek, bied die dood 'n unieke geleentheid vir die kerk om sy eiesoortige karakter (van liefde en versorging) en boodskap (van ewige lewe en redding) uit te dra. Omdat die eerste en belangrikste taak van die kerk verkondiging van die blye boodskap is, is die eerste taak wat op die skouers van die kerk rus om die Christelike siening oor die dood in perspektief te stel te middel van 'n gesekulariseerde wêreld. Dood kan nie weggesteek of weggewens word nie. Dit is en bly 'n konstante deel van elke mens se lewe en 'n baie belangrike deel van elke gelowige se lewe – wat tans heeltemal te min aandag ontvang van kerklike kant. Die totaliteit van eredienste moet op God se reddende aksie en die gevolge daarvan vir alle mense gefokus word. Dit beteken dat prediking, sang, gebed, en elke ander aspek van die erediens binne die perspektief van die ewigheid geplaas moet word. Gesien in die lig van hoe eredienste en gemeentelike aktiwiteite tans oor die algemeen daar uitsien, sal dit 'n radikale ommekeer en fokus verplasing vra in die meeste gemeentes.

6 SLOT

Dood en begrafnis is nie gewilde besprekingspunte in die kerk of die Suid-Afrikaanse samelewing nie. Die feit dat die drie Afrikaanse Susterskerke nie (amptelik) daaroor praat en leiding gee nie, gee aanleiding tot verwarring en wanpraktyke. Onkunde word uitgebuit. Pyn en verlies word gekommersialiseer deur die kleinhandel en geminimaliseer deur die samelewing. Te midde van hierdie sienings en praktyke moet die kerk lidmate inlig, oplei en begelei tot 'n verantwoordelike siening oor en omgang met die dood. Lidmate moet toegerus word om die dood met geloofsvertroue tegemoet te gaan.

Die unieke geleentheid wat die begrafnis bied om vernuwing te bewerkstelling, mag nie uit die oog verloor word nie. Daar kan en moet wegbeweeg word van die struktuur waarin die verbale voorganger en passiewe gemeente die sestiende eeuse gebruike en sosiale gegewendhede uitbeeld na 'n erediens waar deelname deur al die betrokkenes aangemoedig word.

Die verkondigingstaak van die kerk vereis dat die Bybelse siening oor die dood onbeskaamd verkondig sal word aan beide lidmate en die wêreld buite die kerk. Die kerk se stem moet duidelik gehoor word in die stukkende wêreld waarin die teenwoordigheid van die dood nie verswyg of ontken kan word nie. Begrafnisse bied

‘n unieke geleentheid vir die kerk om sy eiesoortige karakter en boodskap uit te dra, beide aan gelowiges en ongelowiges, binne en buite die diens. Hierdie geleentheid moet raakgesien en benut word. Dan sal die kerk opnuut ‘n toekoms gerigtheid verkondig wat die uniekheid en hoop van die Christelike geloof uitbeeld en vernuwende krag – hervorming en herlewing – in die kerk inbring.

Die verantwoordelikheid om die viering van die Paas gebeure uit te dra in onder andere die Christelike begrafnisgebruike, kan die kerk terugbring tot die situasie wat in die vierde eeu gegeld het, toe selfs heidene deur die optrede van gelowiges tot inkeer gebring is.

Literatuurverwysings

- Allen, J 2005. *South Africa: Aids Underlies Sharp Rise in South Africa's Death Rate* *allAfrica.com*. February 20, 2005. Cape Town.
- Ansgar, F 2002. Everything is worthwhile at the end? Christian funeral liturgy amidst ecclesial tradition and secular rites. In *Studia Liturgica* 32(1), 8-68.
- Aries, P 1981 (2004) *The hour of our death*. In: Robben, A C G M (ed) 2004, 40-48.
- , 2000. *Death denied*, in: Dickenson, Johnson, Kats 2000, 10-13.
- Bardis, P D 1981. *History of thanatology. Philosophical, religious, psychological, and Sociological ideas concerning death from primitive times to the present*. Washington: University press of America.
- Beisheim, P H 1981. *Preaching death and dying: some thoughts for the living*, in: Marcoux J P (ed). 1981, 59-69.
- Beukes, M J du P 1989. *Die Begrafnisdien*, in: *Hervormde Teologiese Studies* 45, 280-301.
- Burgess, N 1999. *Let the dead bury the dead*, in: *Modern believing* 40, 58-66.
- Churchill, L R 2003. *Thanatology: its end and future (with special reference to euthanasia)*, in Corless, I, Germino, B B, Pittman, M A (eds). 2003, 345-355.
- Corless, I, Germino, B B, Pittman, M A (eds). 2003. *Dying, death, and bereavement. A challenge for living*. 2nd ed. New York: Springer.
- Davies, C 1996. *Dirt, death, decay and dissolutions: American denial and British avoidance*, in: Howarth G; Jupp, P C (eds) 1996, 60-71.
- Dickenson, D, Johnson, M, Kats, J S 2000. *Death, dying and bereavement*, 2nd ed. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE publications.
- Fulton, R 1995. *The contemporary funeral: Functional or dysfunctional?*, in: Wass H; Neimeyer R A (eds) 1995, 185-209.
- Garces-Foley K (ed) 2006. *Death and religion in a changing world*. New York: Sharpe.
- Garces-Foley, K, Holcomb, J S 2006. *Contemporary American funerals: Personalizing tradition*, in: Garces-Foley K (ed) 2006, 207-227.

- Giblin, P, Hug, A 2006. The Psychology of funeral rituals, in: *Liturgy* 21(1), 11-19.
- Golbert, R (2006). Judaism and death: finding meaning in ritual, in: Garces-Foley K (ed) 2006, 45-68.
- Goldberg, V 1998. Death takes a holiday, sort of, in Goldstein, J (ed). 1998, 27-52.
- Goldstein, J (ed) 1998. *Why we watch: the attractions of violent entertainment*. New York: Oxford University press.
- Grobbelaar, P W (ed). 1977. *Die Afrikaner en sy kultuur, Deel VI. Boere-wysheid*. Kaapstad: Tafelberg.
- Grider, S 2006. Spontaneous shrines and public memorialisation, in: Graces-Foley (ed) 2006, 246-264.
- Hogue, D A 2006. Whose rite is it, anyway? Liminality and the work of the Christian funeral, in *Liturgy* 21(1), 3-10.
- Howarth, G, Jupp, P C (eds). 1996. *Contemporary issues in the sociology of death, dying and disposal*. Basingstoke: MacMillan.
- Johnson, T E 2006. Resurrecting the funeral sermon, in: *Liturgy* 21(1), 37-50.
- Lofland, L 1985. The social shaping of emotion: The case of grief, *Symbolic Interaction*, 8(2), 171-190.
- Low, R 2001. Death, where is thy dignity?, in: *Touchstone* 14 (3), 14-17.
- Lucke, G, Gilbert, R B, Barrett, R K 2006. Protestant approaches to death: overcoming death's sting, in Garces-Foley K (ed) 2006, 122-146.
- Lynch, T 2003. Good grief. An undertaker's reflections, in: *Christian century* July 26, 2003, 20-23.
- Marcoux J P (ed). 1981. *Reading, preaching and celebrating the word*. Palm Springs, Florida: Sunday Publications.
- McIlwain, C D 2005. *When death goes pop. Death, media and the remaking of community*. New York: Peter Lang.
- Mitchell, K R, Anderson, H 1983. *All our losses, all our griefs. Resources for pastoral care*. Philadelphia: Westminster.
- Nel E P 2002. *Stories of life and death: undertakers' perspectives*. Unpublished Master of Arts in Clinical psychology UNISA.
- NG Kerk 2007. *Vir die erediens – 'n handleiding- in die Nederduitse Gereformeerde Kerk*. Wellington: Bybelmedia.
- Oliver, E 2005. *The impact of Christian education on the Zuid-Afrikaansche Republiek*. Unpublished Doctor of theology in Church history. UNISA.
- Pfatteicher, P 1993. The burial of the dead: the completion of baptism, *Dialog* 32 (summer 1993), 185-188.
- Polter, J 2000. We all have to die but does it have to cost so much?, in: *Sajourners* 29(3), 28-33, 37.

- Pretorius, E 1998. Dood en begrafnis in die negentiende eeu. In *Studia Historiae Ecclesiasticae* 24(1), 188-207.
- Robben, A C G M (ed). 2004. *Death, mourning, and burial. A cross-cultural reader*. Oxford: Blackwell.
- Spoelstra B 1922. *Ons Volkslewe. Kultuur-historiese leesboek*. Pretoria: Van Schaik.
- Statistics South Africa. 2005. *Mortality and causes of death in South Africa, 2003 and 2004: Findings from death notification*.
- Van Tongeren, L 2004. Individualizing ritual: The Personal dimension in funeral Liturgy, in: *Worship* 78(2), 117-138.
- Walter, T (1996). Facing death without tradition, in: Howarth, G, Jupp, P C (eds) 1996, 193-204.
- , 2005. Rewritten rites: language and social relations in traditional and contemporary funerals, in: *Discourse and Society* 16(3), 365-391.
- Walter, T, Littlewood, J, Pickering, M 2000. Death in the news. The public invigilation of private emotion, in: Dickenson, Johnson, Kats (eds). 2000, 14-27.
- Wass, H; Neimeyer, R A (eds). 1995. *Dying: facing the facts*. Third edition. New York: Hemisphere publishing corporation.
- Worsley, C 1999. From death to life: Pastoral integrity and funerals, in: *Theology* 102 (My-Je), 202-209.